

УДК 658.15

З. І. Кобеля,

к. е. н., доцент кафедри економіки підприємства та управління персоналом,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5135-4402>

С. І. Тодорюк,

к. е. н., асистент кафедри економіки підприємства та управління персоналом,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4399-5952>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.7-8.95

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА У СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Z. Kobelia,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Business

and Human Resource Management, Chernivtsi Yuriy Fedkovich National University

S. Todorciuk,

PhD in Economics, Assistant of the Department of Business

and Human Resource Management, Chernivtsi Yuriy Fedkovich National University

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

У статті розглянуто вплив пандемії COVID-19 та збройного нападу й повномасштабного вторгнення на стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні.

Досліджено проблеми, розроблено можливі заходи подолання впливу негативних наслідків воєнних дій в Україні на розвиток малого та середнього підприємництва.

Здійснено аналіз результатів дослідження українського бізнесу під час воєнного стану, що проведене центром розвитку інновацій, національний проект Дія.Бізнес, Офісом з розвитку підприємництва та експорту спільно з Advanter Group за підтримки Європейського Союзу в межах Ініціативи для відновлення економіки, розвитку підприємництва й експорту України.

Визначено найбільш популярні сфери діяльності малого та середнього бізнесу в Україні, досліджено проблеми та потреби суб'єктів підприємництва в залежності від географії їх діяльності. Окреслено основні перешкоди в розвитку бізнесу. Запропоновано основні рішення бізнесу на 2022—2023 рік.

The article examines the impact of the COVID-19 pandemic and the armed attack and full-scale invasion on the state and prospects for the development of entrepreneurship in Ukraine.

The problems were studied, and possible measures were developed to overcome the impact of the negative consequences of military actions in Ukraine on the development of small and medium-sized enterprises.

An analysis of the results of the study of the state of Ukrainian business during martial law, conducted by the Center for the Development of Innovations, the national project Diya.Business, the Office for the Development of Entrepreneurship and Export, together with Advanter Group, with the support of the European Union, was carried out within the Initiative for the recovery of the economy, development of entrepreneurship and export of Ukraine.

It was determined that the civilized development of small business is possible only in the presence of a long-term development strategy focused on economic, social, informational, educational and other types of small business support. Small businesses are most prone to crises and negative consequences of changes, and in Ukraine, due to the ongoing war, these factors naturally have a negative impact on the development of small businesses.

In the specified conditions, the absolute and relative growth of small business in Ukraine, against the background of the general decline in production and the crisis state of many large enterprises, including monopolies, demonstrates its great internal potential, the opportunity for fairly broad sections of the population to ensure their economic independence and well-being on their own, similar to how it happens in EU countries.

In order to support business, the Government introduced changes in regulatory and tax policy, provides financial support to business, implements relocation programs and supports its export potential. International programs for the development of entrepreneurship introduce numerous training programs to support entrepreneurs and allocate grants for entrepreneurial activity.

The most popular areas of activity of small and medium-sized businesses in Ukraine were determined, the problems and needs of business entities were investigated depending on the geography of their activity. The main obstacles in business development are outlined. The main business solutions for 2022-2023 are proposed.

Ключові слова: підприємництво, розвиток підприємництва, воєнний стан, програми державної підтримки, малий та середній бізнес.

Key words: entrepreneurship, development of entrepreneurship, martial law, state support programs, small and medium business.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ТА СТУПІНЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ

На початку 2020 року Україна, як і весь світ, зіткнулася із глобальною загрозою — пандемією гострої COVID-19, яка спричинила значні людські, соціальні, економічні втрати і вимагала застосування безпрецедентних заходів протидії. Запроваджені урядом карантинні заходи, локдауни і вимоги соціального дистанціювання, необхідні для запобігання поширенню коронавірусної інфекції і порятунку людських життів, стали в той же час безпрецедентним викликом не тільки для національної економіки і пересічних громадян, але й для малого підприємства.

На початку 2022 року Україна зіткнулася з іншою проблемою — збройним нападом та повномасштабним вторгненням. Війна вплинула на можливість бізнесу функціонувати повноцінно. За результатами опитувань власників та виконавчих директорів підприємств 46,8% підприємств повністю або практично повністю припинили роботу з 24.02.2022 р. За дослідженнями стану та потреб бізнесу в умовах війни 19% підприємств змушені здійснити релокацію, переважна більшість з них зі Сходу України.

Україна також глибоко інтегрована у глобальну систему ринкових відносин та ведення бізнесу. Особливістю сучасного етапу розвитку світового господарства є зростання взаємозалежності економік різних країн та інтенсифікації господарських зв'язків між ними, стрімкий розвиток інтеграційних процесів, зростання ринку знань та інтенсивний перехід країн до економіки інноваційного типу, що вимагає врахування впливу зовнішніх чинників і відповідних тенденцій при формуванні націо-

нального потенціалу конкурентоспроможного розвитку. Стабілізація та зростання економіки неможливі без розвитку бізнесу, що потребує розробки та застосування ефективних механізмів підприємництва в країні. Це вимагає постійної ідентифікації вимог і тенденцій глобального бізнес-середовища та відповідної реакції з боку підприємницьких і державних структур.

Дослідженню економічної сутності, основних проблем функціонування, державної підтримки розвитку малого підприємства присвячені праці багатьох науковців. Серед відомих зарубіжних дослідників проблем розвитку та функціонування підприємства є: С. Брю, П. Друкер, Х. Міленбуш, М. Мескон, Д. Речмен, П. Хейне, А. Хоскінг, Й. Шумпетер. Відомими українськими дослідниками проблематики підприємства є: З. Варналій, Т. Ковальчук, І. Мазур, Є. Панченко, В. Сизоненко, Н. Соболев, А. Чуприна, С. Юзовицька та інші. Незважаючи на значну кількість наукових праць та публікацій, складність поставленої проблеми впливу пандемії COVID-19, війни та глобальних тенденцій на розвиток та функціонування підприємства, вимагає більш детального дослідження.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою роботи є дослідження проблем, розробка можливих заходів подолання впливу негативних наслідків воєнних дій в Україні на розвиток малого та середнього підприємства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Пройдений Україною шлях реформування економіки показав, що існує цілий комплекс

проблем, ефективно вирішити які поки що не вдалося. Одна з них — розвиток малого бізнесу, розширення підприємницької ініціативи населення. Хоча певні зрушення у цьому напрямку відбулися, Україна загалом суттєво відстає від розвинутих країн світу за темпами розвитку малого бізнесу. Водночас варто зазначити, що основу економіки у всіх країнах світу поряд із корпоративним бізнесом багато в чому визначає малий бізнес, який є важливим фактором розвитку ринкової економіки. Прискорення темпів розвитку малого та середнього бізнесу сприяє підвищенню питомої ваги у структурі галузей таких сфер, як надання різних послуг, оптова та роздрібна торгівля, громадське харчування та інше стало чинником економічного розвитку.

Але повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році незворотно підірвали і ті позитивні тенденції розвитку підприємництва в Україні, які спостерігалися останні 30 років.

Центр розвитку інновацій, національний проєкт Дія.Бізнес, Офіс з розвитку підприємництва та експорту спільно з Advanter Group за підтримки Європейського Союзу в межах Ініціативи для відновлення економіки, розвитку підприємництва й експорту України провели дослідження стану українського бізнесу під час воєнного стану.

Період, коли здійснювалося опитування 20.07—01.08.2022, всього опитано 842 власники та CEO підприємств малого та середнього бізнесу. Результати опитування в макрорегіональному розрізі показали, що понад 30% українського бізнесу майже адаптувалися до нових реалій і мають бізнес-стратегію та бізнес-план розвитку [1].

На Заході України найбільший відсоток бізнесів (37,7%), що мають стратегію, налагодили базові процеси, а деякі й адаптувалися до неї. Проте близько 50% бізнесів України ще досі в процесі обдумування й інтуїтивного управління (46,6% у Центрі України та 58,9% на Сході).

Відновлювати виробництво за найкращими доступними технологіями та методами керування планують лише 10% підприємств. У регіональному розрізі: 14,1% — на Сході України; 10,1% — у Центрі; 9,6% — на Заході; 8,5% — на Півночі; 8,3% — на Півдні. Це пояснюється насамперед низьким рівнем поінформованості бізнесу: тільки 15,7% знають, що таке найкращі доступні технології та методи управління (НДТМ) — від 13,8% на Заході України до 18,6% у Центрі [1].

За період повномасштабного вторгнення вдвічі зменшилася кількість бізнесів, які по-

вністю чи майже зупинили діяльність (біля 80% у березні та 40% у липні).

Загалом влітку 39,9% всіх підприємств в Україні були повністю або майже зупинені. Проте ситуація про стан бізнесу відрізняється в кожному регіоні: на Сході України показник підприємств, які повністю чи майже припинили діяльність більший, ніж середній по Україні та становить 63,9%; на Заході та Півночі більша частина всіх підприємств знизили обсяги робіт або працюють частково — це 57,3% і 56,6% відповідно, у Центрі України та на Півдні цих підприємств 44,9% та 46,9%, найменше їх на Сході — 29,1%. По всій Україні 11,5% підприємств малого та середнього бізнесу змогли зберегти або навіть збільшити обсяги робіт у порівнянні з 23.02.2022 р. Найбільше таких підприємств збереглося на Заході України — 16,9%, але більшість підприємств, які показують збільшення своїх доходів (+140%), розташовані на Півдні — 2,3% [1].

У 2022 році 17,1% бізнесів по всій Україні прогнозували доходи такі ж, як у 2021 р., або навіть ріст 120% і вище, з них: на Заході — 23,7%; у Центрі — 20,2%; на Півдні — 15,3%; на Півночі — 14%; на Сході — 9,6%. Найбільше прямих втрат зазнали підприємства на Сході України, деякі з них втратили понад \$5 млн. Загалом із 24 лютого 2022 року загальні втрати українського бізнесу оцінюються в \$87 млрд. Несуттєві втрати мають більш ніж 1/2 підприємств у Центрі України (50,6%) і понад 1/3 підприємств на Заході (38,9%). Найбільших прямих втрат зазнали 8,2% підприємств на Сході України: від 1 млн доларів до 5 млн доларів, а 2,7% — понад 5 млн доларів [1].

Для відновлення бізнесу необхідні кошти. Необхідний розмір фінансування для відновлення діяльності та налагодження бізнес-процесів для більшості українських підприємств коливається від 30 до 300 тис доларів. Проте є підприємства, які потребують більше \$10 млн фінансової допомоги, таких: на Сході — 1,5%; на Півдні — 1,3%; на Півночі — 0,9%; на Заході — 0,8% [1].

Менше ніж 2% підприємств здійснили переміщення (релокацію) свого бізнесу, в тому числі за кордон; 38% таких підприємств були зорієнтовані на експорт. Переважно релокація бізнесу відбувалася зі Сходу України — 39,7% підприємств або здійснили релокацію в Україні, або за кордон. В інших регіонах України від 80% до 90% малого і середнього бізнесу не здійснювали релокацію. Більшість підприємств, які змушені були переміститися, зробили це виключно або переважно в Україні, за кордон пере-

містилося менше ніж 2% підприємств зі Сходу, Центру та Заходу України [1].

Також ми спостерігаємо збільшення підприємств, які переорієнтовують свою діяльність на експорт, але не переводять свій бізнес за кордон. З бізнесу (38%), переорієнтованого на експорт, 5,5% експортували ще до повномасштабного вторгнення, а 15,3% почали розвивати цей напрям. У регіональному розрізі найбільше підприємств, які планують розвивати експорт зі Сходу та Півночі (20,5% та 20,1% відповідно) [1].

У кожному регіоні України за останні місяці значно зменшилася кількість працівників — на 42,7% на Заході та на 68,5% на Сході. Такі тенденції пов'язані і зі скороченням персоналу, і з переміщення осіб у безпечніші регіони України чи за кордон. Проте майже 1/2 підприємців вважають внутрішньо переміщених осіб (ВПО) перспективними для довготермінового працевлаштування та реінтеграцію на нових місцях проживання, а 97,3% готові платити таку ж заробітну плату, як і місцевим, за умови відповідної кваліфікації [1].

Протягом повномасштабної війни реєстрація нового бізнесу показує позитивну динаміку відновлення, яка розпочалася ще у квітні. Кількість новозареєстрованих суб'єктів господарювання зростає щомісяця — у квітні було 15 тисяч, а вже у липні — понад 22 тисячі. Загалом за період відновлення темп реєстрації нового бізнесу в умовах війни становив 85% до відповідного періоду 2020 р. та 63% до періоду 2021 р. [1].

Український бізнес (65,8%) долучився до волонтерської активності, допомагає перемогти шляхом розвитку бізнесу, збільшенню робочих місць та сплатою податків [1]. З початком широкомасштабного вторгнення в Україну волонтери та підприємці оперативно згрупувалися для формування надійного тилу та підтримки в країні економічного фронту. Важливо, що бізнеси активно волонтерять і втілюють проекти підтримки армії та вимушено переселених українців.

До початку повномасштабного воєнного вторгнення найбільшим роботодавцем в Україні був малий та середній бізнес. На його частку припадало 75% усіх зайнятих в Україні працівників або 4,8 млн українців, решта 25% — 1,6 млн українців — працювали на великих підприємствах.

Найбільш популярною сферою діяльності малого та середнього бізнесу в Україні є оптова та роздрібна торгівля і ремонт автотранспорту. Далі в різних пропорціях для малого і

середнього бізнесу йдуть промисловість, сільське господарство, логістика та будівництво.

Важливою рисою для малого і середнього бізнесу (МСБ) є географічна прив'язка до свого споживача. Цей фактор став вирішальним з початком війни.

Сьогодні підприємництво та підприємці зазнають різного впливу воєнних дій залежно від свого місця розташування. Загалом, регіони України ділять за чотирма категоріями [2]:

1) "частково окуповані регіони" (зона ведення бойових дій),

2) "прифронтові регіони" (під загрозою вторгнення),

3) "опорні регіони" (у логістиці оборонних та гуманітарних вантажів відіграють вирішальну роль),

4) "безпечні регіони" (регіони, які умовно безпечні для підприємницької діяльності та мають мінімальний ризик вторгнення).

За даними Державного управління статистики, прифронтові та частково окуповані регіони генерували більш як 40% ВВП України. На території їх зареєстровані більше 45% українських компаній (за виключенням Києва). Бойові дії, які ведуться на частково окупованих та прифронтових регіонах, руйнують фізичні активи підприємств. Частка підприємств, які перебувають під загрозою зникнення, у цих регіонах становить біля 45% для первинного сектору (сільське господарство й видобуток корисних копалин), 35% — для вторинного (фабрики, заводи, промислове виробництво) й 37% — для третинного сектору (послуги). Рекордне зниження попиту (через переміщення жителів) в прифронтових та частково окупованих регіонах завдає непоправної шкоди малому і середньому бізнесу.

Вплив війни на МСБ також відрізняється, залежно від галузі. Так, бізнеси сфери послуг страждають через зменшення населення в містах, що викликає як зниження попиту на окремі види послуг (салони краси, готельний та ресторанний бізнес, надавачі позашкільних освітніх послуг), так і скорочення пропозиції праці висококваліфікованих спеціалістів (ІТ сектор, експерти в сфері дизайнерських, фінансових та консалтингових послуг).

Підприємці зі сфери обробної промисловості страждають через перебої ланцюгів поставок компонентів, зростання вартості експорту та зниження попиту на кінцеву продукцію (технічне обладнання, довгострокові побутові товари, тощо).

За даними опитування підприємств України першочергово зберігають і/або відновлю-

Таблиця 1. Проблем та потреби суб'єктів підприємництва в залежності від географії діяльності

Усі підприємства	Переміщені підприємства	Підприємства у значно постраждалих регіонах
<p>Пошук нових підрядників. Через втрату постачальників і клієнтів компаніям необхідно створювати нові ланцюги створення вартості як в Україні, так і за кордоном</p> <p>Доступ до фінансування. Підприємствам потрібні фінанси для поповнення оборотних коштів, відновлення зруйнованих активів, модернізації виробництва тощо</p> <p>Приборкання бюрократії. Дерегуляція умов ведення бізнесу є одним з найважливіших заходів, які підтримують більшість підприємств</p> <p>Доступ до робочої сили. Через мобілізацію та евакуацію робітників деякі підприємства втратили значну кількість своїх працівників</p> <p>Зміни в податковій системі. Підприємства не активно користуються нововведеною спрощеною системою через бюрократичні процедури та неоднозначні переваги.</p>	<p>Транспортування. У багатьох випадках підприємствам важко переїхати через неможливість знайти водіїв, а також через високу вартість транспортних послуг</p> <p>Виробничі майданчики. Знайти площу для виробництва – непросте завдання, оскільки кожен бізнес має свої особливості та потреби</p> <p>Релокація робітників. Найбільшою проблемою при переїзді підприємства є переселення працівників, оскільки через активний наплив ВПО в регіонах відчувається дефіцит житла</p> <p>Фінансування відновлення діяльності. Значна кількість підприємств, які бажають переїхати, не мають достатніх резервів фінансових ресурсів для початку виробництва після переїзду</p> <p>Пошук нових підрядників. Для переміщених підприємств ця проблема є більш гострою, ніж для підприємств з безпечних регіонів.</p>	<p>Відновлення критичної інфраструктури. Найбільш суттєвою проблемою є відновлення комунікацій, які були пошкоджені внаслідок бойових дій для основної діяльності (наприклад, електро- та водопостачання)</p> <p>Розмінування території. Розмінування територій ведення підприємницької діяльності відбувається залежно від можливостей відповідних державних служб, бізнес не може вплинути на цей процес</p> <p>Фінансування відновлення діяльності. Іншою проблемою є відновлення зруйнованої інфраструктури та заміна втраченого (знищеного або викраденого) обладнання та інвентарю</p> <p>Access to workforce. Доступ до робочої сили обмежений у зв'язку з мобілізацією працівників до Збройних Сил або їх незапланованим переїздом у відносно безпечні регіони України.</p>

Джерело: [2].

ються лише ті галузі, які забезпечують найбазовіші потреби населення — виробляють їжу, одяг чи взуття. До прикладу, 34% підприємств харчової промисловості утримують виробництво майже на довоєнному рівні, а 24% з них — навіть перевищують довоєнні обсяги.

Підприємництво аграрного сектору також страждають від безпосередніх втрат від війни, як-от мінування полів, пошкодження сільськогосподарської техніки, окупація території та незаконне вивезення українського зерна, та від здорожчання логістики через блокування портів. На додаток до цього, малі підприємства аграрного сектору обмежені у можливості широко залучати банківське кредитування, враховуючи здорожчання капіталу та обмежений обсяг банківських ресурсів. Пільгові програми, запропоновані Урядом, достатньою мірою не покривають потребу в їх фінансуванні.

Згідно з нашими дослідженнями, потреби малого та середнього бізнесу відрізняються відповідного до географії його діяльності. Усі потреби можна розділити на три групи (таблиця 1): а) актуальні для всіх компаній; б) є особливо важливими для переміщених (релокованих) підприємств; в) актуальні для підприємств у постраждалих регіонах.

Серед ключових проблем підприємці наразі відзначають нестачу замовлень, дефіцит робочої сили, проблеми з логістикою, нестачу сировини. Така ситуація з малим та середнім бізнесом впливає на доходи населення.

За різними оцінками, тільки 3—5% бізнесу збільшили зарплати, близько 20% підприємцям вдалося зберегти зарплату на довоєнному рівні, інші або знизили зарплату, або взагалі перестали її виплачувати.

Повномасштабне військове вторгнення у лютому 2022 року нанесло значні втрати українській економіці. За дослідженнями Київської школи економіки, станом на 1.08.2022 року обсяг прямих збитків економіці України від пошкодження та руйнування будівель й інфраструктури (у грошовому еквіваленті) становить 108,3 млрд доларів, а непрямі втрати попередньо оцінюються у 128,8 млрд доларів.

Війна вплинула і на можливість бізнесу функціонувати повноцінно. За результатами опитувань власників та виконавчих директорів підприємств 46,8% підприємств повністю або практично повністю припинили роботу з 24.02.2022 р. Тільки 12,4% не змінили чи збільшили обсяги робіт порівняно з довоєнним часом. За узагальненою самооцінкою власників

та директорів, загальні втрати бізнесу за період війни сягнули \$85 млрд. (не ураховуючи недоотриманих прибутків). 19% підприємств змушені здійснити релокацію, переважна більшість з них зі Сходу України (41% цих підприємств вже релокували свої виробничі потужності та персонал або здійснять це найближчим часом), за дослідженнями стану та потреб бізнесу в умовах війни.

Скорочення роботи привели і до скорочення працівників на підприємствах малого та середнього бізнесу. За результатами досліджень 20% персоналу відправлені були у відпустку, 27% працює в умовах зниження зарплати і 20% було скорочено з роботи (понад 1 млн осіб).

Дослідження показують і міграційні настрої підприємців, передусім ІТ галузі. Згідно з дослідженням ІТ Research Resilience, навіть за умови євроінтеграції економіки України, 12% ІТ-спеціалістів намагаються виїхати за кордон (в дослідженні брали участь фахівці Західного регіону України). А за результатами дослідження Gradus 32% респондентів вже перемістилися або переміщують свій бізнес. Переважна частка (72%) перемістила бізнес в межах України, 11% — за кордон, 17% — і в межах України, і за кордон.

Найпоширеніші причини переміщення бізнесу — це спроба зберегти бізнес (38%), наявність замовлень або клієнтів на нових ринках (30%), вирішення логістичних проблем (28%). Головними критеріями вибору країни для переміщення бізнесу стали попит (36%), розвиненість інфраструктури (29%), законодавчі бар'єри для початку бізнесу (29%). Велику роль відіграє впевненість переважної більшості (83%) респондентів у тому, що український бізнес спроможний бути успішним та конкурентним на європейських ринках.

Дослідження виявили і основні проблеми бізнесу. Загальні потреби підприємств малого і середнього бізнесу у фінансуванні становить \$ 73,9 млрд., 41% підприємств вважають пріоритетом пошук джерел фінансування. Для релокованих підприємств основні потреби — пошук виробничих та складських приміщень, пошук житла для співробітників та фінансова підтримка для покриття оборотних коштів та закупівлі обладнання. Більшість представників ОВА та громад зазначають, що тримають на контролі всі релоковані підприємства у своїй області, місцева влада долучається до допомоги у пошуку оренди приміщень і житла. Програми надання безповоротної фінансової підтримки наразі запровадили лише Львівська й Рівненська області.

В цілому, дослідження показують низький рівень взаємодії бізнесу з ОВА та громадами областей, куди було релоковано бізнес. 80,1% бізнесу взагалі не взаємодіють з ОВА та громадами, 96,1% — не знають чи не долучені до програм ОВА підтримки бізнесу. Дослідження фіксують також і низький рівень залучення представниками МСБ у державні та міжнародні програми підтримки бізнесу під час війни. За результатами опитування Європейської Бізнес Асоціації представників малого і середнього бізнесу, учасників проекту Unlimit Ukraine 72% з них не користувались ні державними, ні міжнародними програмами підтримки свого бізнесу. 15% підприємців скористались опцією сплати єдиного податку — 2%, іншими податковими пільгами — 6%, компенсацією за працевлаштування ВПО — 2%.

Незважаючи на всі труднощі, 93,4% бізнесу залучені до допомоги країні та армії під час війни, близько 70% — безпосередньо беруть участь у волонтерській діяльності. Кожен п'ятий (на Заході України — кожен третій) підприємець переконаний, що саме розвиток його бізнесу, створення нових робочих місць, повна й своєчасна сплата податків — важливий внесок в перемогу України у війні.

Згідно даних порталу Дія.Бізнес, 1/3 бізнесу (33,4%) адаптувались вже до умов військового часу і прийняли нову стратегію дій, 1/2 (50,5%) знаходиться в процесі інтуїтивного управління й роздумує про стратегію, 11,1% не бачать змісту в умовах війни розробляти стратегії. За результатами досліджень відбувається і зміна бізнес-стратегій — 43% планують розвиток експорту. Орієнтовані на експорт за регіональним розподілом 48,2% бізнесу Заходу, 33% Центру, 47,8% Півночі, 36,2% Сходу та 30% Півдня України.

За даними досліджень, з квітня 2022 року розпочалося відновлення бізнесу. Темп реєстрації нового бізнесу на кінець літа становив 63% аналогічного періоду 2021 року й 85% періоду 2020 року. Всього в період війни (1.03-31.07.2022 р.) було зареєстровано нових 80121 суб'єктів господарської діяльності.

Наявність ресурсів, в першу чергу, фінансових, залишаються основною потребою бізнесу. На думку власників та керівників бізнесу, основними перешкодами в розвитку бізнесу є:

— не прогнозованість розвитку воєнної ситуації в Україні та попиту на внутрішньому ринку — 48%;

— відсутність на внутрішньому ринку достатньої кількості платоспроможних клієнтів — 62%;

- відсутність достатнього капіталу — 43%;
- непрогнозовані дії держави, які можуть погіршити стан бізнесу — 29%;
- зруйнованість логістичних ланцюгів постачання — 26%;
- недоступність кредитних коштів, у тому числі кредитів під 0%, програми 5-7-9 — 28%;
- неефективна, дорога і довга логістика — 23%.

Опитування Європейської Бізнес Асоціації також свідчить про те, що оцінка всіма підприємцями власної фінансової стійкості погіршується. 34% з них повідомляють, що їх фінансових резервів вистачить на декілька місяців, 12% мають резервів лише на 1 місяць, а інші 12% — до 1/2 року. Тільки 5% представників бізнесу мають достатньо фінансових резервів на рік і більше. Відсутність фінансових резервів вказали 29% компаній.

Серед основних рішень бізнесу на 2022—2023 рік, власники підприємств та/або їх генеральні керівники зазначили наступні:

- скорочення витрат — 52%;
- пошук нових клієнтів/ каналів продажів — 68%;
- запуск нових напрямів бізнесу — 35%;
- пошук фінансування — 41%;
- пошук партнерів на зовнішніх ринках — 32%;
- антикризове управління — 33%;
- отримання заборгованості з клієнтів — 21%;
- розвиток експорту — 30%;
- скорочення персоналу — 20%.

Скорочення персоналу вказують всі представники малого і середнього бізнесу, які були опитані Європейською Бізнес Асоціацією: 39% опитаних зазначили, що вони будуть змушені скорочувати працівників, 22% зазначили, що вони будуть знижувати зарплату.

Ключовими подіями 2022 р., які визначали становище у сфері підприємництва, були:

— Релокація підприємств. Відновлення української економіки залежить від активності роботи українського бізнесу. Від старту програми релокації більше 700 компаній перемістились у безпечні регіони, з них 484 розпочали працювати.

— Розширення фінансування. Для пільгового кредитування малих та середніх підприємств Україна отримує від Кредитної установи для відбудови грантові (0,4 млн євро) та кредитні (7 млн євро) кошти на реалізацію проекту "Рефінансування енергоефективних інвестицій малих та середніх підприємств України через фінансовий сектор". Це продовження спільно-

го проекту "Підтримка малих і середніх підприємств", що дає змогу розбудувати систему кредитування українських підприємців у національній валюті завдяки фінансовій допомозі Європейського Союзу для компенсації збитків від курсової різниці та отримати фінансування на суму більше 1 млрд. грн.

Кабінет Міністрів України залучає кредит на 30 років з 10-річним пільговим періодом, а Фонд розвитку підприємництва спрямовує його через банки-партнери на фінансування бізнесу в національній валюті, завдяки чому підприємці зможуть інвестувати його в енергоефективні заходи в умовах воєнного стану.

— Перерозподіл боргових зобов'язань сільгоспвиробників. Кабінет Міністрів України зменшив деяким банкам-кредиторам обсяги гарантій на портфельній основі, виданих у 2021—2022 рр. Так вивільнені державні гарантії передадуть у забезпечення виконання боргових зобов'язань за портфелем кредитів чотирьох банків-кредиторів, що надаються суб'єктам господарювання мікропідприємництва, малого й середнього підприємництва — резидентам України. До прикладу, так у звільнених регіонах України забезпечили сільськогосподарськими товаровиробниками посівну кампанію 2022 р. Також встановлено розміри надання цих гарантій кожному банку-кредитору.

— Поліпшення умов розвитку для індустриальних парків. Президент України підписав прийняті два законопроекти про додаткові податкові і митні пільги для індустриальних парків.

Законопроект № 5688 зазначає: звільнення від оподаткування податком на додану імпорт нового устаткування (обладнання), що ввозять індустриальні парки для власного використання з метою здійснення діяльності у переробній промисловості або науково-дослідній діяльності на території індустриального парку; звільнення від податку на прибуток на 10 років учасників індустриальних парків за їхнім бажанням і за умови виконання низки встановлених законом умов; надання права органам місцевого самоврядування встановити пільгові ставки податку на нерухомість і плату за землю.

Законопроект № 5689 зазначає звільнити від оподаткування митом нове устаткування, що ввозять учасники індустриальних парків тільки для власного користування для здійснення ними діяльності у переробній промисловості або науково-дослідній діяльності на території індустриального парку.

— Дерегуляція режиму договірних трудових відносин. ВРУ підтримала в цілому законо-

проект про дерегуляцію трудових відносин для малого та середнього бізнесу.

— Законодавче закріплення нестандартних форм зайнятості. Верховна Рада ухвалила законопроект про нестандартні форми зайнятості (фриланс), ним вводиться нова особлива форма трудового договору — трудова угода з нефіксованим робочим часом як альтернатива договорам цивільно-правового характеру.

Крім цього, здійснено ряд кроків щодо дерегуляції і поліпшення умов реалізації підприємницької діяльності в Україні.

— Міністерство цифрової трансформації запускає тестування нової послуги — автоматичної реєстрації на порталі "Дія", що має зекономити час державних реєстраторів. Скористатися такою послугою зможуть громадяни України від 18 років, що мають податковий номер та унікальний номер запису в реєстрі.

— Верховна Рада прийняла законопроект, яким передбачено звільнення від відповідальності за порушення термінів оприлюднення фінансової звітності в період дії воєнного стану. Таким чином, оприлюднення фінансової звітності разом зі звітами за весь період неоприлюднення фінансової звітності відтерміновано до скасування воєнного стану плюс 3 місяці після його завершення.

— Уряд постановою №761 скасував перелік товарів критичного імпорту, який обмежував придбання валюти імпортерами. Скасовано пункт 1 Постанови Кабінету Міністрів України № 289 "Деякі питання товарів критичного імпорту" про затвердження критеріїв визначення товарів критичного імпорту в умовах воєнного стану чи стану війни.

Уряд України запускає програми грантів для започаткування бізнесу, розвитку підприємства і навчання, а саме: мікрогранти для створення власного бізнесу; державне фінансування закладки саду; гранти для розвитку переробного підприємства; кошти для розвитку тепличного господарства; грант на стартапи, у т.ч. у сфері ІТ; кошти на навчання ІТ-спеціальностей.

На створення власного бізнесу мікрогранти можуть одержати як досвідчені бізнесмени, так і бізнес-початківці, підготувавши бізнес-план майбутнього підприємства і подавши заявку через портал "Дія". "Ощадбанк" здійснює оцінку бізнес-плану, ділової репутації заявника, після цього учасник має пройти співбесіду у відповідному центрі зайнятості.

Державна служба зайнятості ухвалює рішення про видання гранту. Кошти видають на основі певного рейтингу: спочатку фінансуван-

ня отримують заявники з найвищим балом. Розмір цього мікрогранту визначають відповідно до запиту, але не менше 50 тис. грн й з урахуванням кількості робочих місць: 1 створене робоче місце — 150 тис. грн, 2 — 250 тис. грн.

Програма грантів для відкриття переробних підприємств передбачає отримання до 8 млн грн для старту або розвитку виробництва з переробки. Так, для першої тисячі замовників держава співфінансує 70 % від вартості проекту, інше — оплачує отримувач. Для наступних заяв держава виділяє кошти розміром до 50 % вартості проекту.

Програми розвитку тепличного господарства і садівництва передбачають надання грантів на реалізацію проектів, затверджених Мінагрополітики. Це легкі тепличні модулі, за розміром близько 2 га та сади площею до 25 га. Підприємці, які бажають побудувати теплицю, можуть залучити біля 7 млн грн державного співфінансування. Отримувачі коштів зобов'язуються створити 40 нових постійних і сезонних місць у тепличному господарстві й від 3 до 20 нових постійних і сезонних робочих місць — у садовому.

Кошти на стартапи можуть отримати як розробники технологічних продуктів, так і фахівці, що мають ідею проекту. Залежно від стадії проекту підприємець може залучити від 750 тис. грн до 3,5 млн грн гранту від Фонду розвитку інновацій чи від 3,5 до 8 млн грн поворотної фінансової допомоги від Національного фонду інвестицій України.

Програма грантів "Старт в ІТ" передбачає оплату навчання для громадян, які втратили роботу, тимчасово не працюють, в неоплачуваних відпустках, для ВПО та осіб, які бажають набути нову професію у сфері ІТ.

Уряд здійснює велику роботу з поліпшення умов реалізації підприємницької діяльності та подолання перешкод для розвитку бізнесу.

Для підтримки економіки та ведення бізнесу в умовах воєнного стану уряд України прийняв низку змін і доповнень до законодавчої бази, що регламентують ведення бізнесу, трудові відносини, податкову політику державу тощо.

1) Податкові зміни. Були введені нові норми перебування на єдиному податку та нові ставки податків. Навесні, з 1 квітня 2022 року до припинення чи скасування воєнного, надзвичайного стану в Україні платниками єдиного податку 3 групи можуть бути фізичні особи — підприємці і юридичні особи — суб'єкти господарювання з будь-якої організаційно-правової форми. До них не застосовується обмеження

обсягу доходу та кількості найнятих працівників. Платникам єдиного податку 3-ї групи встановлена відсоткова ставка єдиного податку 2% від доходу. Застосування такої ставки податку передбачає включення податку на додану вартість (ПДВ) до складу єдиного податку.

Фізичні особи — підприємці (ФОП) — платники єдиного податку 1-ї та 2-ї групи мають право не сплачувати єдиний податок. ФОПи 1-ї та 2-ї груп повністю також звільняються від ЄСВ. ФОП 3-ї групи звільняються від сплати ЄСВ за найманих працівників, призваних до лав ЗСУ, інших захисних формувань, в т.ч. і тероборони.

Введено також мораторій на проведення перевірок, крім перевірок декларацій при бюджетному відшкодуванні ПДВ, фактичних перевірок. Усі розпочаті перевірки призупинено. Відмінені штрафи за невчасну сплату податків та невчасне подання податкової звітності в період воєнного стану.

2) Компенсація за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Роботодавцю компенсують витрати на оплату праці у розмірі мінімальної заробітної плати щомісячно за кожну працевлаштовану особу з числа ВПО внаслідок проведення бойових дій в Україні під час воєнного стану й 30 днів після його завершення за рахунок коштів державного бюджету з резервного фонду.

3) Програма з релокації українських виробництв. Програма здійснюється з березня 2022 року Міністерством економіки України і призначена для підприємств, які знаходяться у зоні активних бойових дій чи території, де є загроза введення активних бойових дій. Пріоритетність мають стратегічні підприємства та підприємства, які виробляють товари та послуги першої необхідності. Релокація здійснюється у безпечні регіони України, переміщення підприємств відбувається безкоштовно силами АТ "Укрпошта" та АТ "Укрзалізниця". Підприємства, які мають змогу самотужки перевезти своє обладнання, отримують допомогу з логістичних питань.

Для цифровізації процесу релокації ДП "Прозорро.Продажі" при ініціативі Мінекономіки, за підтримки Мінцифри та національного проекту Дія.Бізнес запустили цифрову платформу взаємодії для допомоги в релокації. Держане підприємство "Прозорро.Продажі" спільно з E-Tender і eDocs розробило IT-систему, яка дозволяє давати бізнесу заявку та отримати державну допомогу в переміщенні свого обладнання на безпечну територію Ук-

раїни. Користування платформою для усіх користувачів безкоштовне.

Значну роль у підтримці підприємців в умовах війни дають державні органи. Уряд затвердив низку програм фінансової підтримки підприємців та бізнесу. Серед них:

1) «Робота — урядова грантова програма підтримки бізнесу.

2) Кредитування під 0% за програмою "5-7-9".

3) Фінансова підтримка ветеранського бізнесу.

Разом з Офісом з розвитку підприємництва та експорту створена платформа з актуальною інформацією для українських експортерів, що готові в умовах війни постачати свою продукцію за кордон. Платформа містить інформацію про Каталог українських експортерів (е-каталог) — безкоштовний онлайн-сервіс, де можна розміщувати інформацію про українських виробників товарів і послуг, готових експортувати в умовах війни. Платформа "Biz For Ukraine" для українських компаній дає можливості дистанційно надавати сервісні послуги для іноземних компаній — каталог компаній зі сфери IT, інжиніринга, креативної індустрії, консалтинга; платформа The Supply Chain Resilience (SCR) platform була створена з метою допомоги українським компаніям шукати міжнародних партнерів, захищати міжнародні ланцюги постачання (збереження, реструктуризація або заміна існуючих). Платформа створена за ініціативи Enterprise Europe Network (Європейської мережі підприємств) у співпраці з European Cluster Collaboration Platform й з підтримкою European Commission and EISMEA; Ukrainian Food Platform — інтернет-сервіс, що зорієнтований на продаж продовольства на іноземні ринки; Do Business With Ukrainians — платформа, ініціаторами якої є випускники бізнес-школи УКУ (LvBS), з просування малого та середнього бізнесу України за кордоном. Ця ініціатива допомагає шукати та пропонувати міжнародним компаніям співпрацю з українськими компаніями та допомагає українським підприємцям успішно виконувати освітню, менторську підтримку міжнародних контрактів.

Міністерство закордонних справ України ще в 2021 році запустило нову цифрову платформу #Nazovni, яка може спростити для українських компаній пошук інформації про можливості експорту продукції, весною 2022 року активізувалась її робота.

Значну грантову підтримку українським підприємцям дають міжнародні програми. Програма USAID "Конкурентоспроможна економіка України" з метою підвищення конкурен-

тоспроможності на внутрішньому ринку України й на міжнародних ринках підтримує стартапи малих та середніх підприємства України. Після повномасштабного вторгнення в лютому, Програма зосередила свої зусилля на забезпеченні економічної стійкості України та відновленні української економіки, яка постраждала від агресії.

Мікрогранти в розмірі по 125 тис. грн передбачені і в межах програми "EU4Business: конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП", вони надаються з 13.05.2022 р. через портал "Дія". Пріоритетом володіють компанії, які виробляють життєво необхідні товари та послуги для жителів України та ЗСУ.

Ресурсний центр ГУРТ пропонує міні-гранти підприємцям, які забезпечують критичні потреби жителів України та шукають роботу ВПО.

Крім фінансової підтримки реалізуються навчальні й менторські програми підтримки підприємців, надання у безоплатне користування приміщень. Багато програм міжнародної підтримки підприємництва в умовах війни направлені на підтримку жінок-підприємниць.

Програма "TERRA. Курс на сталий розвиток" реалізується в межах проєкту ПРООН "Побудова кращого майбутнього: відновлення ММСП України після COVID у напрямі посилення стійкості та сталого розвитку", ГО "Центр стратегій та комунікацій Синергія в дії", Центром "Розвиток КСВ" і Всеукраїнською радою жінок-фермерок.

Також проєктом "Підтримка бізнесу під час війни та в післявоєнний період", який реалізується Українським центром сприяння інвестиціям та торгівлі започаткована програма релокації West Business Hub та серія семінарів "Платформа сталого розвитку бізнесу".

Очікувано, що більшість підприємців в Україні розуміє, що доки триває війна, повернення на довоєнний рівень є малоімовірним. Але наразі в країні вже планується чи діє низка урядових програм:

— Платформа для допомоги роздрібній торгівлі продуктами харчування у пошуку регіональних постачальників;

— Платформа для координації зусиль товаровиробників та роздрібною торгівлі з військово-цивільними адміністраціями та міжнародними організаціями;

— Єдиний експортний веб-портал.

— Платформа державної підтримки аграріїв;

— Декілька програм пільгового кредитування.

Попри це, велика кількість підприємців такі заходи досі вважає недостатніми для підтримки підприємництва і організації економіки воєнного часу. Тому урядові програми можна підсилити додатковими ініціативами.

По-перше, треба ввести адресну підтримку малого й середнього бізнесу на звільнених від окупації регіонах. Найбільш постраждалі підприємства мають потребу в індивідуальних фінансових інструментах на відновлення свого бізнесу або прямого забезпечення засобами виробництва.

По-друге, доцільно було б створення виробничих кластерів, які об'єднували б переміщений бізнес із місцевим, що дозволить ефективніше організувати роботу, зокрема в питаннях використання ресурсів.

Третій напрям — підтримка малого і середнього бізнесу при виході на ринки ЄС за допомогою ваучерів (послуги вибору ринку збуту, розробки експортної стратегії, отримання сертифікації продукції). Це дозволить бізнесу компенсувати зменшення попиту на внутрішньому ринку.

Четвертий напрям — перенавчання, розвиток і перекваліфікація внутрішньо переміщених осіб. Внаслідок російського вторгнення велика кількість українців були змушені змінити місце свого проживання всередині країни. У багатьох випадках люди емігрували в регіони з іншою структурою економіки а, отже, можуть мати значні труднощі з пошуком роботи. Місцеві кадрові агенції та державні центри зайнятості можуть запустити програми перепідготовки для внутрішньо переміщених осіб.

Потрібно розуміти, що зазначені шляхи підтримки бізнесу не є вичерпними і найкраще діятимуть за умов відносної макроекономічної стабільності та з боку уряду зваженої фінансової політики, що є особливо важливим завданням під час війни.

Адаптація бізнесу України до війни відбувається швидко — 1/3 підприємств вже мають антикризові стратегії, а майже 1/2 замислюється про це; збільшуються темпи реєстрації нових підприємств, швидко переходять до впровадження експортних бізнес-стратегій (вже 43% планують розвиток експорту). Незважаючи на це, основними проблемами бізнесу в Україні залишаються:

— доступність фінансів для розвитку бізнесу. З метою збільшення частки малого і середнього бізнесу, який користується державними та міжнародними програмами для підтримки бізнесу необхідно:

1. Створити єдину платформу, де розміщувалась б інформація про державні та міжна-

родні гранти чи доповнити інформацією платформу Дія.Бізнес про міжнародні грантові програми. Розмістити інформацію про таку платформу треба на веб-ресурсах бізнес об'єднань (торгово-промислових палатах), податкових інспекціях, ОВА, громад, профільних медіа; державна система фінансової підтримки бізнесу (кредитування за програмою 5-7-9%) при обмежених ресурсах потребує пріоритетних напрямків кредитування в контексті майбутнього Плану відбудови України.

2. Зруйнованість ланцюгів постачання, а також дорога й довга логістика за результатами досліджень залишається для майже 1/4 підприємців основною проблемою. Налагодження нових логістичних постачань (особливо для релокованих підприємств) можливо за рахунок:

- постійний моніторинг бізнес-активності в регіоні, проведення маркетингових досліджень ринку (галузева, географічна сегментація), консультаційна підтримка у створенні нових ланцюгів постачання та логістики;

- розміщення результатів маркетингових досліджень й моніторингу бізнес активності на онлайн платформах, веб-ресурсах бізнес-асоціацій, ОВА, громад, центрів підтримки підприємництва, тощо;

- інформаційна та освітня підтримка доступу до державних програм закупівель.

3. Відсутність достатньо платоспроможних клієнтів на внутрішньому ринку. Ця проблема вимагає від підприємств МСБ перегляд бізнес-стратегії і орієнтування на експорт продукції і послуг. В цьому напрямку є достатня кількість державних та приватних ініціатив. Проте, не вистачає індивідуальної консультаційної підтримки учасників цих навчальних курсів. Можна запровадити програми:

- консультаційної та менторської підтримки слухачів навчальних курсів, передусім, курсів, що спрямовані на формування знань експортної діяльності; окремих категорій, які відкривають власну справу.

Важливою складовою відновлення економічного розвитку повинно стати створення нових підприємств малого і середнього бізнесу. Прагнення створити власне підприємство після війни стане поширене серед українців. За результатами дослідження соціально-економічних наслідків війни, відкрити власну справу планують 27% жителів країни.

Вирішення головних потреб тих, хто хоче започаткувати власну справу, вимагає поширення мережі програм або інфраструктури підтримки підприємництва. Це можуть бути

Business HUBs, утворені в регіонах, які прийняли найбільшу кількість переселенців. У програму їх роботи крім освітніх, інформаційних заходів треба обов'язково додати побудову мережі консультантів і менторів з питань підприємництва.

ВИСНОВКИ

Малий бізнес відіграє для економіки будь-якої країни досить велику роль. Він є невід'ємною частиною соціально-економічної системи країни, забезпечуючи стабільність ринкових відносин, втягуючи більшу частину громадян країни в систему відносин шляхом відкриття ними власної справи, забезпечуючи високу ефективність у вигляді глибокої спеціалізації та кооперації виробництва, що сприятливо позначається на економічному зростанні національної економіки.

Цивілізований розвиток малого підприємництва можливий лише за наявності довгострокової стратегії розвитку, орієнтованої на економічну, соціальну, інформаційну, навчальну та інші види підтримки малого бізнесу. Малий бізнес найбільш схильний до криз і негативних наслідків змін, а в Україні, через війну, що триває, — ці фактори природно надають негативний вплив на становлення малого бізнесу.

У вище розглянутих умовах абсолютне та відносне зростання малого бізнесу в Україні, на тлі загального спаду виробництва та кризового стану багатьох великих підприємств, у тому числі монопольних, демонструє його великий внутрішній потенціал, можливість для досить широких верств населення забезпечити власними силами свою економічну самостійність та добробут, аналогічно до того, як це відбувається в країнах ЄС.

Війна призвела до величезних втрат в економіці країни. Практично 50% підприємств України не працюють, порушені ланцюги постачання, більшість підприємств скоротили обсяги своєї діяльності, скорочуються заробітні плати працівників або їх взагалі звільняють, бюджет країни не-dotримує податки. З метою підтримки бізнесу, Уряд запровадив зміни в регуляторній та податковій політиці, дає фінансову підтримку бізнесу, впроваджує програми релокації й підтримує його експортний потенціал. Міжнародні програми розвитку підприємництва впроваджують чисельні навчальні програми підтримки підприємців і виділяють гранти на підприємницьку діяльність. Єдиної онлайн платформи міжнародної підтримки бізнесу в Україні немає, натомість діє державний портал Дія.Бізнес, який створений і функціо-

нує завдяки Мінцифри України разом з Офісом з розвитку підприємництва та експорту, містить усю інформацію про державні програми підтримки бізнесу. Лише 3,9 % знають та долучені до програм обласних військово-цивільних адміністрацій і громад підтримки бізнесу.

Література:

1. Дослідження стану та потреб бізнесу в Україні, вересень 2022 — підготовлене в рамках ініціативи для відновлення економіки, розвитку підприємництва та експорту України. — URL: <https://cid.center/state-and-needs-of-business-in-war-september-2022/>

2. Ливч Д. Нове обличчя українського підприємництва. Як війна вплинула на малий та середній бізнес у різних регіонах України? — URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/08/29/690937/>

3. Аналіз актуального стану та розробка нових пропозицій щодо створення сприятливих умов для підприємництва в Україні на замовлення ГО "Центр "Розвиток Корпоративної Соціальної Відповідальності" — URL: <https://careerhub.in.ua/doslidzhennya-analiz-aktualnogo-stan/>

4. Відновлення економіки: стан і потреби бізнесу — оцінки ОВА та територіальних громад. — URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15182?page=9>

5. Кобеля З.І. Потенціал розвитку підприємництва в регіоні. Трансформація системи міжнародних, національних та локальних ринків: Мат. між. наук.-практ. конференції, 29—30 квітня, 1 травня 2020 року, Чернівці (Україна) — Сучава (Румунія). Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. С. 91—93.

6. Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні — URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-0>

References:

1. CID (2022), "Study of the state and needs of business in Ukraine, September 2022 — prepared as part of the initiative to restore the economy, develop entrepreneurship and exports of Ukraine", available at: <https://cid.center/state-and-needs-of-business-in-war-september-2022/> (Accessed 25 March 2023).

2. Lyvch, D. (2022), "The new face of Ukrainian entrepreneurship. How did the war affect small and medium-sized businesses in different regions of Ukraine?", available at: [\[da.com.ua/columns/2022/08/29/690937/\]\(https://www.epravda.com.ua/columns/2022/08/29/690937/\) \(Accessed 25 March 2023\).](https://www.eprav-</p>
</div>
<div data-bbox=)

3. CareerHub (2022), "Analysis of the current situation and development of new proposals for creating favorable conditions for entrepreneurship in Ukraine by order of the NGO "Center for the Development of Corporate Social Responsibility"", available at: <https://careerhub.in.ua/doslidzhennya-analiz-aktualnogo-stan/> (Accessed 25 March 2023).

4. decentralization (2022), "Recovery of the economy: state and needs of business — assessments of OVA and territorial communities", available at: <https://decentralization.gov.ua/news/15182?page=9> (Accessed 25 March 2023).

5. Kobelia, Z.I. (2020), "The potential for the development of entrepreneurship in the region", Transformatsiia systemy mizhnarodnykh, natsional'nykh ta lokal'nykh rynkiv: Mat. mizh. nauk.-prakt. konferentsii [Transformation of the system of international, national and local markets: Materials of the international scientific and practical conference], Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fed'kovycha, Chernivtsi (Ukraine) — Suchava (Rumunii), 29—30 april. 1 may, pp. 91—93.

6. NISS (2022), "Overview of business support tools during the martial law period in Ukraine", available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voyennoho-stanu-v-0> (Accessed 25 March 2023).

Стаття надійшла до редакції 10.04.2023 р.

www.economy.nayka.com.ua

Електронне фахове видання

Ефективна
ЕКОНОМІКА

Виходить 12 разів на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (Категорія «Б»)

Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292

e-mail: economy_2008@ukr.net

тел.: (044) 223-26-28

(044) 458-10-73